

טקסי אזכרת בן-גוריון: ריטואלים ממלכתיים בקצה המדבר

מיכאל פייגה ודוד אוחנה

מבוא

'אחד הדברים הנפלאים שגרמה הבחירה הזו של בן-גוריון להקבר בשדה בוקר, היא העובדה שהדבר מחייב כל ראש ממשלה מכהן להגיע, ולו פעם בשנה, לנגב. נדמה לי שלא אגזים אם אייחס לבן-גוריון כוונה תחילה בנקודה זו', ציינה עיתונאית בעלת אבחנה.¹ דוד בן-גוריון, ראש ממשלתה הראשון של ישראל, הלך לעולמו ב-1 בדצמבר 1973, והאזכרה השנתית לזכרו מתקיימת ביום מותו לפי התאריך העברי, ו' בכסלו, במדרשת בן-גוריון, ברחבת אחוזת הקבר. משתתפים בה חלק נכבד מהמנהיגות הישראלית הפוליטית, המינהלית והצבאית, כולל ראש הממשלה, נשיא המדינה, שרי ממשלה, ונציגים רשמיים של מוסדות המדינה. פעם בשנה חוזר רגע של מפגש טעון בין מדינת ישראל לבין דמותו וערכיו של מנהיגה המייסד, דוד בן-גוריון. הטקס מעמת את ישראל הממשית עם חזונו של בן-גוריון, עם הפוטנציאל שאליו שאפה ועם הבעייתיות של המקום שבו היא מצויה. גלגוליו של הטקס יכולים, לכן, ללמדנו הן על החברה המשתנה הן על היחס אל דמותו של אבי האומה. הטקס הממלכתי רב הרושם, מפגיש בין האליטה הישראלית לבין האתוס המכונן העומד בבסיס קיומו של הלאום, אך אין להגזים בחשיבותו, בוודאי בהתחשב בנראותו הציבורית. 'יום הזיכרון לדוד בן-גוריון' הוא אירוע שולי יחסית, בהשוואה לכמה ימי זיכרון אחרים בלוח השנה הישראלי. יום הזיכרון לשואה ולגבורה ויום הזיכרון לחללי צה"ל, כמו גם יום העצמאות, הם אירועים המצוינים במשך יום שלם, כוללים פעילויות רבות ומעוררים רגשות עזים. הנצחת ראש הממשלה יצחק רבין נמשכת כשבוע שכולו טקסים ואירועים. הטקס המתקיים באתר קברו של בן-גוריון הוא על פי רוב האירוע המשמעותי היחיד של

* מחקר זה נעשה בסיוע הקרן הלאומית למדעים. אנו מודים למוריאל רם, רונה סיידלמן ואמיר פלג ולקוראים האנונימיים של כתב העת על עזרתם.

1 בתעמי נוימאיר, 'לך לך למדבר', שבע, 18.11.1998 (להלן: נוימאיר, לך לך למדבר).

יום בן-גוריון, המורגש בקושי מחוץ למדרשת בן-גוריון ומוזכר במהדורות החדשות, אם בכלל, כבדרך אגב וכאחת הידיעות האחרונות. עם זאת, הטקסים הממלכתיים השנתיים לזכרו הם בעלי חשיבות עקרונית: הם מייצגים ממלכתיות קבועה וסדר סימבולי מדינתי המתיימר להתעלות מעל לפוליטיקה היומיומית.

גם אם הטקס מצוי בשוליים הן של המרחב המדינתי הגאו-פוליטי הן של תשומת הלב הלאומית, לא יהיה זה נכון לטעון כי דמותו של בן-גוריון נשתכחה. ישראלים מבוגרים וצעירים זוכרים אותו ומכירים את דמותו, מי יותר ומי פחות. מאמר זה מתמקד במרכיב מסוים, אם כי חשוב במיוחד, של זיכרון בן-גוריון, בוודאי הממד שמאפשר לבחון דרכו שינוי והתפתחות בדמותו של המנהיג המכונן. קיים פער גדול בין דמותו ההיסטורית של בן-גוריון כמנהיג תובעני, נחרץ, בעל עמדות ברורות ומחנות תומכים ויריבים, לבין דמותו בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ופער זה הולך ומתרחב עם הזמן. בזיכרון הקולקטיבי הישראלי בן-גוריון נחשב לאבי האומה, למכונן המדינה (שאף הכריז על הקמתה), לראש הממשלה ושר הביטחון הראשון, אך דמותו איבדה את הלהט והמחלוקות שהיו קשורים אליה בעבר. עבור רוב החברה הישראלית הוא זיכרון שגרתי ואייקון לא מזיק, שאיננו מעורר מחלוקת ואיננו קורא לפעולה.² הוא הפך להיות תמונה על הקיר, רקע, דוגמת דגל מתנופף או סמל המדינה, שכל מחנה פוליטי יכול ורשאי לאמץ אותו לצרכיו.

הבנליזציה של הזיכרון שלו מאפשרת למחנות פוליטיים שונים ולעמדות ציבוריות מנוגדות להתחבר אל המנהיג המת, אף שבחיינו הוא התייחס בעוינות ובכוח לרבים שלאחר מותו נשאו את שמו. מעבר לכך, תפיסת עולמו הייתה מנוגדת לכיוונים המרכזיים שהחברה הישראלית פונה אליהם לאחרונה. כמי שהיה הנושא העיקרי של ערכי החלוציות והממלכתיות, של התפתחות ישראל לכיוון הפריפריות ושל השמירה על ערכי השוויון והסוציאליזם, הפך אבי האומה ממכונן הממלכתיות הישראלית לדמות בעלת פוטנציאל חתרני. בולטת במיוחד הסתירה בין תפיסת החלוציות לבין תהליכי ההפרטה המסיביים שעוברת מדינת ישראל, אך גם תפיסת הממלכתיות שלו מנוגדת לסקטוריאליזציה ההולכת וגוברת בחברה הישראלית. הטקסים לזכרו הם אולי הממלכתיים והמחייבים ביותר, אך יש טקסים לזכרם של אישים 'מתחרים'. הכוונה כאן איננה לדמויות ממלכתיות קונסנזואליות כהרצל או וייצמן, אלא למשל לדמותו של הבבא סאלי וההילולה ההמונית ליד קברו המציינת מדי שנה את זכרו, ובמידה מסוימת גם למי שכונה בלגלוג 'הבבא סאלי החילוני', הטקסים והאירועים לזכרו של ראש הממשלה לשעבר, יצחק רבין. בעוד דמותו של בן-גוריון אמורה להיות מאחדת ומכלילה, מושכים מתחריה קבוצות חברתיות מוגבלות ומדירים את רוב הקהילות האחרות.³

2 על המושג 'לאומיות בנלית' ראו, Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1995

3 על ההילולה לזכר הבבא סאלי ראו, יורם בילו ואיל בן-ארי, 'קרש בצומתי משמעויות: על המיתופיקציה של הבבא סאלי', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ויסטריך (עורכים), *מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית*, ירושלים 1995, עמ' 290-303. על הנצחת רבין ראו, Vered Vinitzky-Seroussi, *Forget-Me-Not: Yitzhak Rabin's Assassination and the Dilemmas of Commemoration*, Albany

אפשר לראות בדמותו של בן-גוריון – על אף העימותים והסכסוכים שבהם היה מעורב בחייו – סמל מכליל נוכח מגמות צנטריפוגליות חזקות. מס השפתיים שמשלמים מנהיגי ישראל בהגיעם לטקס – גם אלה שחלקם רב בקידום תהליכי ההפרטה והסקטוריאליזציה העוברים על החברה – מבטא את הפוטנציאל החתרני שבדמותו של בן-גוריון, פוטנציאל שאינו ממומש.

ישעיהו לייבוביץ נהג לטעון כי מדינת ישראל (הוא התכוון בעיקר לראש ממשלתה בן-גוריון) הצליחה לעקר את הפוטנציאל החתרני של הדת בכך שהמדינה אוזנת את הדת בידיה. על משקל זה אפשר לטעון כי מדינת ישראל מנסה, וככל הנראה הצליחה, לעקר את הפוטנציאל החתרני שיש בדמותו המיתית של בן-גוריון בכך שהיא מחזיקה אותו בידה, והטקסים השנתיים במדבר ליד קברו הם המנגנון העיקרי לעשות זאת. טקסים אלה לא רק מנציחים את בן-גוריון; במידה רבה הם גם משכיחים ומבטלים מרכיבים חתרניים בדמותו. בחינתם ממחישה כיצד מרכזיותו ושוליותו של בן-גוריון, ההולכות יחד, מיוצרות בכל פעם מחדש ומותירות אותו בעמדת העל של אבי אומה, עמדה שאותה אולי כבר לא היה מכיר.

הטקס הקנוני והאמירה האינדקסלית

טקסי האזכרה לבן-גוריון הם טקסים לאומיים מובהקים, המייצגים את הלאום אך גם מכוננים את דמותו, ומאפשרים לאזרחים לדמיין אותו.⁴ מנהיגות לאומית משתמשת בטקסים המוניים כדי לבטא ערכים ולחבר אליהם את ציבור האזרחים. הטקסים הללו, החוזרים מדי שנה, הם חלק מהממד הסימבולי המלווה את הלאומיות. לצד הדגל וההמנון, המטבעות והבולים, הם מרכיבים את הדת האזרחית הישראלית.⁵ שטרות כסף, מטבעות ובולים המשתנים לאורך זמן, מאפשרים גמישות בקשר שבין המסמל למסומל. לטקסים יש גמישות רבה אף יותר; הם מבוססים על הביצוע (performance) הנוצר כל פעם מחדש, ומשום כך עוברים תהליכי שינוי בהתאם לשינוי במבצעים.

באזכרה הראשונה לבן-גוריון שנערכה בדצמבר 1974 נקבע דפוס הטקס שלא השתנה במשך השנים. הטקס הונחה בידי דמות ידועה בתקשורת הממלכתית, דן כנר, ובמשך שנים רבות היה לו כמעט מונופול על התפקיד. נציג המשפחה אמר קדיש, חזן קרא 'אל מלא רחמים', לאחר מכן נשאו דברים הנשיא וראש הממשלה, ובהיעדרו – נציג ממשלה בכיר. זרים הונחו על הקבר בידי סוכני רשויות המדינה, נציג הסגל הדיפלומטי והמשפחה. המוזמנים לטקס, בהתאם לכללים הפורמליים, הם קבועים, אלה המוגדרים בבירוקרטיה הממשלתית

2009

4 על טקסים לאומיים ראו למשל, Eric Hobsbaum and Terrance Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983; Don Handelman, *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, Cambridge 1990; Gabriella Elgenius, *Symbols of Nations and Nationalism: Celebrating Nationhood*, Basingstoke, UK 2011

5 Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yehia, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983

'סגל א'. הזרים המונחים על הקבר, הציבוריים והמשפחתיים, נקבעו בהתאם לפרוטוקול, והשינויים בו לאורך השנים היו קטנים ולא משמעותיים. החלק האמנותי משתנה קמעא משנה לשנה, ובו ניתנת מידה מסוימת של חופש לגוף העיקרי המארגן את הטקס – מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה (שבשנים מסוימות השתייך למשרד החינוך והתרבות). מאז הטקס הראשון בשנת 1974 ועד 2004 עמדה בראש היחידה חנה שטילמן, ותפיסתה וטעמה הם שעיצבו את החלק האמנותי של הטקס. שטילמן העדיפה על פי רוב להתרכז בנושא העיקרי שנקבע על ידי משרד החינוך לאותה השנה, ופעמים רבות בחרה קטע להקראה מתוך דברי בן-גוריון. לעתים נוסף לטקס קטע שירה, ולעתים נשמע ברמקולים קולו של בן-גוריון.⁶ למרות השינויים הקלים שחלו בתכנית האמנותית, בטקסים אלה בלט האופי השמרני, המונוטוני, המבטא את ההמשכיות הממלכתית, בדומה לטקסי מדינה אחרים.

בעוד המרכיב הקבוע בטקס הוא התוכן המהותי המסמל את נצחיות הלאום והמדינה ואת יחסה הבלתי משתנה אל דמות האב, מעניינים הם השינויים המשקפים שינויים חברתיים בטקס. כאן מועילה האבחנה שעשה האנתרופולוג רוי רפפורט בין המרכיב הקנוני למרכיב האינדקסלי של טקסים.⁷ המרכיב הקנוני הוא הליטורגיה, החלק הטקסי החוזר בדיוקנות שנה אחר שנה, ושינוי במרכיביו או בסדר הופעתם פוגם, לטעמם של מבצעי הטקס, ביעילות הביצוע. במבט היסטורי רחב אנו יכולים לבחון את תהליך השינוי שעוברים טקסים שנראים לכאורה נצחיים (למשל תפילת יום כיפור או ליל הסדר), ולעמוד על התאמתם לתקופה. עבור המשתתפים עצמם הטקס קבוע, והמשכיות זו היא המעניקה לו את קדושתו. אך בצמוד למרכיב הקנוני של הטקס מצוי מרכיב שני, אינדקסלי, המשתנה מטקס לטקס, ובא לידי ביטוי בהיבטים שגרתיים המוכתבים על ידי מטרתו. אלה עשויים להיות שמותיהם וזהותם של בני זוג הנישאים בחתונה או ילד ההופך לנער בחגיגת בר מצווה. חתונה או בר מצווה הם טקס קנוני, ואילו ההקשר הספציפי שבו מצוין הטקס, לכבודם של אנשים מסוימים, הוא המרכיב האינדקסלי המשתנה. מרכיב זה מבטא מידה מוגבלת של חופש בחירה בתוך הסגירות המובנית של הטקס, למשל – האם להשתתף בטקסים, כיצד להתנהג, איך להתלבש ומה מותר לומר על הבמה המרכזית. את המרכיב הקנוני, לעומת זאת, אי אפשר לשנות מפני שביצועו המדוקדק, בסדר הנכון וככתבו ולשונו, הוא המגדיר את הצלחתו של הטקס. חשיבותו של הטקס נובעת מן המרכיב הקנוני שלו. הוא מעניק תחושה של קביעות בחיים משתנים ומזכיר למשתתפים כי מצוי דבר מה טרנסצנדנטי, מעבר לחייהם היומיומיים, בין שנצחיות זו דתית, לאומית או אחרת. הקנוניות מעניקה חשיבות למרכיב האינדקסלי: הטקס מרגש ומשמעותי כיוון שהוא מקשר את חייו של הפרט לנצחיות המצויה מעבר לו.

6 ראיון המחברים עם חנה שטילמן, 15.4.2008.

7 Roy Rappaport, 'The Obvious Aspects of Ritual', in: idem, *Ecology, Meaning and Religion*, Berkeley 1979, pp. 173-221. ראו גם Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge 1989.

המרכיב הקנוני של טקס האזכרה לבן-גוריון מתבסס על ריטואל קנוני מוקדם יותר, למעשה על הכלאה בין שני טקסים שונים שהופכים אותו ל'נכון' ואפילו לברור מאליו: טקסי האבלות והזיכרון היהודיים וטקסי מדינה אחרים. המפגש ליד הקבר, אמירת הקדיש ואל מלא רחמים, דברי הנשיא וראש הממשלה, הנחת הזרים של נציגי הציבור הבכירים – אף מרכיב מכל אלה לא הומצא במיוחד עבור אזכרת בן-גוריון, ולא התפתחה מסורת ייחודית לטקס זה.⁸ טקס האזכרה לבן-גוריון מחקה טקסים אחרים, ואפשר להגדיר את הקנוניות שלו כ'דרג שני'. אם יש בו תחושה רעננה, היא באה בזכות הנוף שמסביב והעיצוב המיוחד של רחבת הקבר מול המדבר, נוף שונה לחלוטין מטקסי מדינה אחרים. התפתחותו של המרכיב האינדקסלי, אשר השתנה משנה לשנה, עומדת במוקד מאמר זה. מי טורח להגיע אל הטקס, אילו מסרים מועברים בנאומיהם של נשיא המדינה או ראש הממשלה, או איזה קהל בא או מובא אל הטקס, כל אלה מלמדים על שינויים שחלו בחברה הישראלית, והם בולטים שבעתים על רקע הסטטיות של המרכיב הקנוני.

מותו של מנהיג: מדוע שדה בוקר?

איננו עוסקים במותו או בהלווייתו של בן-גוריון. על כך עמדנו במקום אחר.⁹ במאמר זה אנו עוסקים בתהליך התפתחות דמותו ומעמדו בציבור הישראלי כפי שהוא משתקף בטקסי האזכרה השנתיים. עם זאת, המרכיב הקנוני הקבוע והדינמיקה של האזכרות הם תוצר לוואי של החלטה ראשונית ועקרונית שקיבל בן-גוריון עצמו שנים מספר לפני מותו. מקום הקבורה מבטא מערכת ערכים שלמה ועקיבה, ולשיטתו הוא נקבר במקום 'הנכון' שהוא בחר בקפדנות. בכתביו וביומנו הוא לא כתב על הסיבות שהביאו אותו לבחור בקבורה על הצוק שמשיקף אל נחל צין, אך מן הביוגרפיה שלו ומדברי האנשים שהיו עמו אפשר ללמוד על מניעיו לבחירה זו. יכול להיות שרצונו בטקס שיחייב את ראשי המדינה לעלות לרגל לשדה בוקר פעם בשנה היה אחד משיקוליו, אך אין לכך אינדיקציה בדבריו או בכתביו. מקום קברו של בן-גוריון הוא המשך ישיר להחלטתו מראשית שנות החמישים לעבור לגור בנגב. המעבר לנגב נבע ממחויבותו של בן-גוריון לערכי החלוציות, וכאשר קבע את ביתו בקיבוץ שדה בוקר קרא לישראלים להצטרף אליו. אלא שצעדו לא הביא לתחייה מחודשת של תנועה חלוצית, ומעטים בחרו ללכת בדרכו. בשנות השבעים, לקראת מותו, היה כישלונו של בן-גוריון בגיוס המונים למעבר לנגב ברור. החלוציות איבדה מכוח המשיכה

8 על טקסי האבלות ביהדות ראו, Nisan Rubin, *New Rituals, Old Societies: Invented Rituals in Contemporary Israel*, Boston 2009. לגבי טקסים לאומיים בישראל וסמלים ציוניים ראו למשל, אבנר בן-עמוס ואלונה בית-אל, 'טקסים, חינוך והיסטוריה: יום השואה ויום הזיכרון בבתי ספר בישראל', בתוך: עמנואל אטקס ורבקה פלדחי (עורכים), *חינוך והיסטוריה*, ירושלים 1998, עמ' 457-479; מעוז עזריהו, *פולחני מדינה*, קריית שדה-בוקר 1995.

9 דוד אוהנה ומיכאל פייגה, 'הלוויה על סף הצוק: ישראל נפרדת מדוד בן-גוריון', *ישראל*, חוב' 17 (2010) (להלן: אוהנה ופייגה, הלוויה), עמ' 25-57.

שהיה בה בתקופת ראשית המדינה. עם זאת, בבחירתו להיקבר בנגב הפגין בן-גוריון עקיבות והמחיש את מחויבותו לרעיון הפרחת השממה.

ההחלטה ללכת בעקבות ערך החלוציות סתרה במידה מסוימת ערך אחר המזוהה עם שמו של בן-גוריון, הוא הממלכתיות.¹⁰ המקום שבו ראש הממשלה אמור היה להיקבר הוא הר הרצל בירושלים, לצד גדולי האומה וחללי צה"ל ומול יד ושם, מקום שהוא עצמו טיפח כסמל לאומי של המדינה החדשה.¹¹ החלטתו להיקבר במקום אחר דומה להחלטות של כמה ראשי ממשלה אחרים: משה שרת שנקבר בבית קברות טרומפלדור בעירו תל אביב ומנחם בגין שבחר בבית הקברות היהודי העתיק שבהר הזיתים. מקום קבורתו של בן-גוריון מעיד על החלטה בין שני ערכים, חלוציות וממלכתיות, ובמקרה זה הביטוי המרחבי שלהם שונה. הוא בחר לא להיקבר בבית הקברות של קיבוץ שדה בוקר, אלא באחוזת קבר המוקדשת לו ולרעייתו בלבד. אחרים אינם קבורים בה.

בן-גוריון סיים באופן סופי את תפקידו כראש ממשלה ושר ביטחון ושכ לביתו בשדה בוקר ב-1963, בגיל 77. מפוליטיקה פרש סופית ב-1970, בגיל 84.¹² את ההחלטה על מקום קבורתו קיבל עם מותה של רעייתו, פולה בן-גוריון, ב-29 בינואר 1968. ההחלטה היכן תיקבר הייתה גם החלטה על מקום קבורתו. כתב הארץ תיאר את ההתרחש בבית בן-גוריון עם הגעת הבשורה:

כאשר התקשר מנהל בית החולים, ד"ר חיים דורון, לשדה בוקר ומסר לבן עמוס כי אמו נפטרה, שאלו בני המשפחה את בן-גוריון למקום קבורתה. בן-גוריון השיב 'במדרשת שדה בוקר, אנו נמצא את מנוחתנו האחרונה. אינני רוצה מצבות, רק חלקת אדמה קטנה ומסכיבה עצים'. אותו בוקר החלו בהכשרת חלקת הקבר במדרשה.¹³

ביום שנפטרה פולה בבית החולים בכאר שבע (לימים בית החולים על שם סורוקה) כתב בן-גוריון ביומנו: 'בשעה שתיים תובא למנוחות בקבר שנועד לי (הייתי בטוח כל הזמן שאני אמות ראשון)'.¹⁴ ההחלטה על מקום הקבורה הייתה שלו, ואין אינדיקציה שהייתה לפולה אמירה בנושא. על כך כתב בן-גוריון בתמצית ביומנו באותו יום: 'חזרתי ביום ב' לשדה בוקר וקבענו מקום קבורה'. הדעות חלוקות על אופן קבלת ההחלטה, והסיפורים על בחירת

10 על מושג הממלכתיות ראו, אליעזר דון-יחיא, 'ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', *הציונות*, כרך יד (1989), עמ' 51-88; ניר קידר, *ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון*, קריית שדה-בוקר 2009, pp. 80-122, David Ohana, *Modernism and Zionism*, New York 2012.

11 מעוז עזריהו, 'הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי בירושלים', *אופקים בגיאוגרפיה*, כרך 64-65 (2005), עמ' 369-383.

12 על שנותיו האחרונות של בן-גוריון בשדה בוקר ראו, אבי שילון, *בן-גוריון: אפילוג*, תל-אביב 2013.

13 מרדכי ארציאלי, 'מתה פולה בן-גוריון', *הארץ*, 30.1.1968.

14 רישום ביומן בן-גוריון, 30.1.1968. מיכאל בר-זוהר, *בן-גוריון*, תל-אביב 1977 (להלן: בר-זוהר, *בן-גוריון*), כרך ג, עמ' 1601.

המקום הם חלק מהפולקלור שמספרים מדריכים במקום. מוסכם על הכול שהמקום היה לרוחו של בן-גוריון, אף על פי שיצר בעיות לוגיסטיות קשות בהכשרת השטח לקראת הלוויה. בחירתו להיקבר במדבר, כפי שבחר לחיות במדבר, מבטאת בו זמנית את ריקנותו הסמלית של המדבר מול משמעותו המיוחדת.¹⁵ מצד אחד, לפי התפיסה החלוצית המדבר הוא מקום נטול היסטוריה, בתולי, מרחב שעליו אמור להיכתב העתיד. מצד שני, המדבר מתחבר להיסטוריה העתיקה של העם ולרגעיו המכוננים, למיתוסים קדומים שהיו מרכיב מרכזי בעיצוב האתוס הישראלי. הביוגרף של בן-גוריון, מיכאל בר-זוהר, מעלה מחשבות על המשמעות המיתולוגית של הבחירה בסיום הביוגרפיה שכתב:

המבקר המתבונן סביב שואל עצמו מדוע בחר דוד בן-גוריון בפסגה זו למשכן אחרון? האם החזיר הנוף העז והמסוער הד רועם לסערות נפשו, לשצף תנופתו? האם רצה להביא לידי עימות את האדם והמדבר? להמחיש לדורות הבאים את קריאתו: 'ננצח את הטבע!' להזכיר את אזהרתו כי 'אם לא נכבוש את השממה – השממה תכבוש אותנו'?

מה ראה כשעמד לברו על שפת הצוק וחבק במבטו את המרחב האינסופי? את ארץ ישראל שאהב אהבה כה עזה, כה שלמה? כך עמד משה על פסגה אחרת, בימים אחרים, וגמא בעיניו את הארץ אשר הבטיח לעמו. 'יעל משה מערבות מואב אל נבו ראש הפסגה אשר על פני יריחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן' (דברים לד, א). כך ראה יהושע את הארץ אשר כבש בחרב. 'ויקח יהושע את כל הארץ הזאת ההר ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגשן ואת השפלה ואת הערבה ואת הר ישראל ושפלתה' (יהושע יא, טז). כך הביט גם הוא אל הארץ כשקרב אל חופיה ועודו נער, משתאה ונפעם, ולא ידע כי בא לרשתה.¹⁶

בן-גוריון הלך לעולמו ב-1 בדצמבר 1973. הלוויתו הייתה אירוע עתיר משמעויות סימבוליות כמו פרדה של המדינה מהאב המייסד ורגע של יתמות קולקטיבית, משמעויות שחוזקו בשל הזעזוע של מלחמת יום כיפור שהסתיימה שבועות מספר קודם לכן.¹⁷ טקס הלוויה יצא מירושלים, בה הונח הארון ברחבת הכנסת, ועבר במסוק לשדה בוקר. בן-גוריון סירב שייאמרו הספדים וכתוצאה מכך בלטו הנוכחות הצבאית והטקסטים הדתיים בטקס שמספר משתתפיו היה מוגבל. הוראותיו של בן-גוריון בצוואתו כפו שתיקה על הנוכחים. כאשר החלו האזכרות, ובהן כניסה חופשית לאורחים (בניגוד למוזמנים המוגדרים בטקס הלוויה),

15 על המדבר בתפיסה הציונית ראו, יעל זרובבל, 'המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית', בתוך: משה אידל ואיתמר גרינולד (עורכים), המיתוס ביהדות: היסטוריה, הגות ספרות, ירושלים 2004, עמ' 223-236.

16 בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1604-1605.

17 לפירוט טקס הלוויה של בן-גוריון ומשמעותיו ראו, אוהנה ופיגה, הלוויה.

נאומים של מנהיגי האומה וטקסטים מגוונים, עבר הטקס תהליך של עיצוב מדורג. את המקום שבו יתקיים הטקס קבע בן-גוריון; אופיו המשתנה לימד על התפתחות החברה הישראלית ועל מעמדו של המנהיג המכונן בתוכה.

שנים ראשונות של אזכרות: מנהיג מת מחפש זהות

עם השנים חלו שינויים בפעילויות שהתלוו לטקסי הזיכרון לבן-גוריון. השנים הראשונות לאחר מותו של בן-גוריון התאפיינו בפעלתנות אינטנסיבית סביב הטקס הרשמי, שכמעט ונבלע בהם. הוקמו מוסדות, הוצגו תערוכות, הוצעו מחוות סימבוליות ונערכו ניסיונות הנצחה מגוונים, שרובם לא זכו להמשך. יום השנה שימש הזדמנות חגיגית לחנוך מוסדות ומפעלים שעל הקמתם הוחלט קודם לכן. ביום השנה הראשון נחנך באופן רשמי המכון לחקר המדבר במדרשה (שלימים נקראה מדרשת בן-גוריון), מכון שפעל כבר במסגרת אוניברסיטת הנגב (שלימים תיקרא אוניברסיטת בן-גוריון בנגב); נפתח לציבור צריף בן-גוריון בקיבוץ שדה בוקר בטקס ממלכתי; הונחה אבן פינה לבסיס הגדנ"ע החדש סמוך למדרשה בהשתתפות הרמטכ"ל; נפתח בית בן-גוריון בתל-אביב; ונערך טקס שבו הוסב שם של שדרות קק"ל לשדרות בן-גוריון.¹⁸ באותה שנה ראשונה עוצב עיקרו של מרחב ההנצחה, מרחב חילוני קדוש, שבגבולותיו נתחמו הזמן והמקום של הנצחת מייסד המדינה. במקביל התנהלו פעולות סמליות חד פעמיות. כך, למשל, הביאו תושבי עמק יזרעאל 21 עצי תמר למדרשה כמספר היישובים באותה מועצה; נערכו תערוכות של תמונות ומסמכים מחיי בן-גוריון בתל-אביב; נערך כנס תנ"ך של האגודה לחקר המקרא, שהוקדש לבן-גוריון; נערכו עצרות זיכרון גדולות בלונדון, בניו יורק ובפריס; עוצבו מוצרים שונים, חלקם בהוצאה ממלכתית וחלקם בהוצאה פופולרית, כגון כרזה, בול, אלבום תמונות, כרכים מכתבי בן-גוריון ואף תקליט עם נאומיו באנגלית. על מטבע הזהב שבו נחקקה דמותו של בן-גוריון, נכתב בעיתון דבר: 'הביקוש לו כבר גדול מדי ונראה כי ל"עם הפשוט" לא יהיה קל להשיגו במחיר הרשמי'.¹⁹

בטקס הזיכרון הראשון החל המאבק על השליטה בטקס וביזכרון של בן-גוריון. למשל, המאבק הפוליטי בין ראש הממשלה יצחק רבין לשר הביטחון שמעון פרס בא לידי ביטוי בתחרות על הנאום הראשי. מתוקף תפקידו נשא רבין את הנאום המרכזי בטקס הממלכתי, אך פרס הקדימו בנאום לפני אלפי גדנ"עים ערב הטקס. דוגמה בולטת נוספת למאבק על הזיכרון היא תפקידה של ההסתדרות בטקס. הוועדה המרכזת של ההסתדרות קיימה מושב מיוחד לזכרו של בן-גוריון, מייסדה ומזכירה הראשון, ובו הציג מזכ"ל ההסתדרות ירוחם משל את בן-גוריון כמנהיג הראשון שנאבק בקיטוב בחברה הישראלית ולמען צדק סוציאלי: 'אנו יכולים לשאוב הרבה כוח ממשנתו התנועתית', אף שבן-גוריון נתפס אז כבר

18 אירועים אלה דווחו בעיתונות. ראו, סופר 'דבר', 'אירועי זיכרון, מדע ותרבות ביום השנה למות בן-גוריון', דבר, 7.11.1974.

כדמות ממלכתית-לאומית יותר מאשר הסתדרותית-תנועתית. משל עצמו לא הוזמן לטקסים ממלכתיים מסוימים, ועיתון דבר ציין את הפגיעה והעלבון.²⁰ מאז נועד להסתדרות תפקיד שולי בטקסים הבאים, שוליות שסימלה את ירידת מעמדה בחברה הישראלית. מוטיב נוסף שהופיע לראשונה בטקס הראשון והפך להיות מרכזי בטקסים הבאים, היה הצהרת ההמשכיות של ראש הממשלה על המחויבות למורשתו של המנהיג המכונן. יצחק רבין, ראש הממשלה, הצהיר:

כיום אנו חשים יותר מאי פעם את גודל אישיותו של בן-גוריון ואת טיב הכרעותיו בשעות הרות גורל. מי כמוני חש בחסרונו של האיש, בשעה שמוטל עלי התפקיד אותו מילא בעבר. אולם לא אני האיש שיספר על תורת חייו של בן-גוריון. הייתי קשור בו, ככל אחד מהצעירים בני דורי. ידענו, כי הוא מודע לשליחות הגדולה בראש האומה שהוטלה עליו.²¹

גם לקראת טקס הזיכרון השני, בנובמבר 1975, נערכו אירועים רבים שציינו את מקומו המרכזי של בן-גוריון בתודעה הישראלית. יום בן-גוריון צוין בבתי הספר, נערכו תערוכות בירושלים, בחיפה ובתל-אביב והתקבעו מוסדות שהשפעתם ניכרה גם בעתיד. קרן הנגב, שטיפלה במורשתו ובהנצחתו של המנהיג, שינתה את שמה ל'יד דוד בן-גוריון' ונקבע כי תעזור בפיתוח המדרשה, המכון למורשת בן-גוריון והמכון לחקר המדבר, וכן תטפל בהוצאת ספריו, בתערוכות, בבית בתל-אביב ובצריף בשדה בוקר. לנשיא הקרן נבחר שמעון פרס ולתפקיד יושב ראש המועצה נבחר יצחק נבון. הממשלה החליטה לציין מעתה באופן רשמי וממלכתי את יום פטירתו, וועדת השרים לענייני סמלים וטקסים נקראה לגבש את ההצעה.²² עם זאת, כמה מהדפוסים שנקבעו בטקס הראשון החלו להיפרם ולהתערער, ובהם בעיקר המחויבות לנוכחות ממלכתית בטקס לזכרו. בטקס יום השנה השני בלטה ההיעדרות יותר מאשר הנוכחות. העיתונאי ישעיהו בן-פורת כתב בעיתונו ידיעות אחרונות, 'מעמד עצוב בשדה בוקר'. בציינו את הבאים לכבד את זכרו של בן-גוריון, ובהם נשיא המדינה והרמטכ"ל וקומץ נאמנים, את עיקר דבריו ייחד לאלה שלא באו:

אבל ראש הממשלה יצחק רבין – לא. וגולדה מאיר – לא. ומשה דיין – לא: דווקא אתמול נסע לחוץ לארץ. ויוסף אלמוגי – לא. הוא לא חזר מחוץ לארץ. וגם היו"ר בפועל, אריה דולצ'ין – לא: ואולי גם הוא בחוץ לארץ. אך בהעדרו – אף לא אחד מבין ראש הסוכנות היהודית והתנועה הציונית. ואבא אבן – לא. ויהושע רבינוביץ – לא. וישראל גלילי – בוודאי שלא. ובכלל – אף לא נציג בולט אחד של מהנהגות מפ"ם ואחדות-העבודה.

20 סופר 'דבר', רבין על מורשת בן-גוריון, דבר, 21.11.1974.
 21 שלמה גבעון, רבין: אני חש בחסרונו של דוד בן-גוריון בשעה שמוטל עלי התפקיד שמילא בעבר, מעריב, 21.11.1974.
 22 ז'כר בן-גוריון יועלה היום בטקס ממלכתי בשדה בוקר, דבר, 10.11.1975.

המחיצות ההיסטוריות כניראה עוד לא נפלו. ואולי זכר המריבות האישיות
עודנו חזק מן המוות.²³

ראש הממשלה רבין לא הופיע גם ביום השנה הבא, האחרון כראש ממשלה בקדנציה הראשונה שלו. חוק בן-גוריון התקבל במהלך השנה ומיסד את קיומו של הטקס כאירוע בלוח השנה הלאומי, אך מעמדו היה עדיין רופף. הזיכרון של בן-גוריון כמנהיג סוער ופלגן היה עדיין חזק מדי. אפשר להזכיר כאן כי בן-גוריון עצמו לא הגיע בשנת 1969 להלוויה של ראש הממשלה שירש אותו, לוי אשכול, ולכן אולי אין להתפלא שרבים מתומכי אשכול במאבק נגד בן-גוריון לא טרחו להופיע לאזכרותיו של בן-גוריון. בשל מעמדו המיוחד של בן-גוריון כמייסד המדינה, עלו גם תהיות לגבי חשיבותו של הטקס עצמו במכלול ההנצחה. באותן שנים רבו הביטויים שמצינו כי הנצחת בן-גוריון האמיתית היא המדינה שייסד, והטקסים עצמם חשובים פחות מהזיכרון שנותר בלבבות העם. ציין זאת שמעון פרס בנאומו ביום השנה השני:

יום השנה לפטירתו של בן-גוריון, מן הראוי שיהיה לא יום אזכרה לנשמתו אלא יום חשבון הנפש. אין אישיותו זקוקה לאיזכור, היא מתנשאת בגודלה האמיתי מעל לסביבתה. הוא גילה את העם לפני שהעם גילה אותו, ועל כן לא הביוגרפיה שלו היא פרק בהיסטוריה שלנו, ההיסטוריה שלנו הוא מסד הביוגרפיה שלו.²⁴

ומאמר המערכת של עיתון הארץ לקראת יום השנה השלישי הרחיב:

זיכרו של בן-גוריון לא זקוק להנצחה, לא בלוח השנה, לא במתכת ולא באבן. מדינת ישראל היא הגלעד שלו, וכל עוד ישבו יהודים בארץ הזאת יהיה שמו חקוק בליבם. אך זו דרכו של עולם שהוא מבקש לתת אותות פיזיים לתהליכים ולציוני דרך שבמהותם שייכים לעולם הלא מטריאלי כמחשבה וזיכרון [...] יש רק לקוות, שהבתים ישמשו למטרה שלהם התכוון בן-גוריון בצוואתו, וכי המיסוד לא יגרום לשגרה המחווירה את זכרו של נפיל זה.²⁵

הטקס חיפש בשנים אלה את הדפוס הלגיטימי והמחייב שלו בין תפיסה של גדולת המנהיג, המייתרת את הטקס ואת הדברים הנאמרים בו, לבין השנאות הישנות והמריבות שלא נשכחו. למרבה האירוניה, היה זה דווקא יריבו הגדול של בן-גוריון, מנחם בגין, אשר העניק לטקס את הממלכתיות וההדר, והנסיק אותו מעל למאבקים הפוליטיים המרים שבהם היה המנהיג מעורב כל חייו הציבוריים.

23 ישעיהו בן-פורת, 'מעמד עצוב בשדה בוקר', ידיעות אחרונות, 11.11.1975.

24 מרדכי ארציאלי, 'פרס: יום השנה לפטירת בן-גוריון ראוי שיהיה ליום חשבון הנפש', הארץ, 11.11.1975.

25 מאמר מערכת, 'הנצחת הבלתי-נשכח', הארץ, 11.6.1976.

מנחם בגין והלאמתו של בן-גוריון

כאשר נבחר דוד מגן, איש הליכוד, לתפקיד ראש עיריית קרית גת בשנת 1976, הוא סילק מלשכתו את תמונתו של ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון, והעבירה למחסני העירייה. ראש העירייה הקודם, אריה מאיר התקומם נגד המעשה, וטען: 'שמו [של בן-גוריון] בוודאי לא ניתן להימחק על ידי סילוק תמונתו ממוסד ציבורי'. מכתב לעיתון דבר, של תושב נתניה דווקא, ציין:

איך מצא עוז ראש עיר בישראל להוריד את התמונה ולגנוזה במרתף, בו בזמן שהכנסת, על כל מפלגותיה, החליטה על יום זיכרון לאומי בישראל למנהיגנו דוד בן-גוריון ז"ל. אני רואה בכך עלכון צורב לכולנו, ובעיקר לתושבי קריית גת, אשר נמצאים מושפלים כתוצאה ממעשיו של ראש עיר מטעם חירות, דוד מגן.²⁶

פעולתו המתסיסה של דוד מגן, העתיד להיות חבר כנסת מטעם הליכוד, הקדימה את המבחן הגדול הראשון של מפעל הנצחתו של בן-גוריון. במהפך של 1977, מפלגתו ההיסטורית, שאותה הקים ובראשה עמד שנים רבות, חדלה לראשונה זה ארבעים שנה מלהיות מפלגת השלטון. יתר על כן, ראש הממשלה הנבחר מנחם בגין היה יריבו הפוליטי המר של בן-גוריון במשך שנים רבות, ויחסיהם לוו בטונים אישיים מרירים. תפקידו של בן-גוריון בפרשת 'אלטלנה', אחד המיתוסים הגדולים של הימין הישראלי, הותיר משקעים כבדים. במהלך כהונתו כראש ממשלה סירב בן-גוריון לאפשר את העלאת עצמות ז'בוטינסקי, גיבורו של בגין ושל תנועתו, ומי שתפס מקום מרכזי בסדר הסמלי המתגבש של ממשלות הליכוד. גם אם בשנותיו האחרונות התרככה גישתו של בן-גוריון אל יריבו הפוליטי המרכזי, בין היתר בשל הקשר החם שחשו פולה בן-גוריון ומנחם בגין זו לזה, עדיין נתפס בן-גוריון כיריב המיתולוגי של הימין הישראלי ושל בגין בפרט.

לקראת יום הזיכרון הרביעי של בן-גוריון, הראשון תחת ממשלת הליכוד, התרחש אירוע נוסף שהעניק לטקס משמעות היסטורית עמוקה. נשיא מצרים, אנואר א-סאדאת, עמד להגיע לישראל ולנאום בכנסת. בישיבת הכנסת שקדמה לטקס ציין ראש הממשלה בגין כי ביקש שהדיון בביקורו של סאדאת יתקיים ביום הזיכרון לבן-גוריון, שכן הוא היה הראשון אשר פנה לשליטי ערב והודיע על נכונותו להפגש עמם בכל עת ובכל מקום כדי לדבר עמם שלום. יושב ראש הכנסת, יצחק שמיר, ציין כי בן-גוריון עיצב את ליכוד העם וחי של את אחרותו הלאומית תוך כדי מלחמה נגד האויב לפני קום המדינה, בעת לידתה, ולאחר שצעדה את צעדיה הראשונים; הוא נלחם בחולשות הגלות, בנרגנות ובקטנוניות, עיצב את דפוסי הצבא, החינוך וסדרי הממשל, וניצח על עליית המונים לישראל. האחרות שאליה הוביל בן-גוריון הייתה המוטיב המרכזי בדבריו של שמיר: 'איש הפולמוס היה

26 דני צדקוני, 'מדוע סולקה תמונת בן-גוריון', דבר, 30.12.1976; מ' לוי, 'פגיעה בשם בן-גוריון', שם, 6.2.1977.

בן-גוריון ואת בית הנבחרים הישראלי בשנותיו הראשונות הסעירו לעתים דבריו המתלהטים והחריפים אשר לפעמים פצעו ופגעו ואף הכאיבו, אך אבק הפולמוס לא הסתיר אף פעם מנגד עיניו את העיקר המשותף והמאחד'. ובהזכירו את חוק בן-גוריון שהתקבל שנה קודם לכן, ציטט שמיר מדברי יושב ראש הכנסת שקדם לו, ישראל ישעיהו: 'ההצבעה פה אחד בכנסת בעד קבלת החוק הזה היא עדות ניצחת כי אישיותו ופועלו של דוד בן-גוריון הם נחלת כל בית ישראל'.²⁷

דבריהם של בגין ושמיר הציגו שני מוטיבים חשובים. הראשון הוא התנאותו של מנהיג הליכוד בדמותו של בן-גוריון על אף המשקעים ההיסטוריים. מפלגת הליכוד עשתה שימוש בדמותו של בן-גוריון כדי להעניק לגיטימיות למעמדה החדש כמפלגת השלטון. המוטיב השני הוא הדגש על ליכודו ואחדותו של העם במשנת בן-גוריון, ומכאן שמורשתו של בן-גוריון היא 'נחלת כל בית ישראל', כדברי שמיר. מיתוסים ודמויות מופת משמשות למטרות פוליטיות מגוונות, וכל תקופה מגדירה את הרלוונטיות שלהם בהתאם לאינטרסים פרטיקולריים. בגין ומפלגתו השתמשו בדמותו של בן-גוריון לצורכיהם תוך הדגשת מרכיבים הנוחים להם וצמצומם של מרכיבים אחרים: אחדות לאומית יהודית הייתה מוטיב חוזר באידאולוגיה של מפלגת הליכוד ושל קודמתה, מפלגת חירות, ולצורך כך גויסה דמותו של מנהיג שאחת מאמירותיו הידועות הייתה 'בלי חירות ומק"י'.

השתתפותו של בגין בטקס הזיכרון ליריבו המר והנאום המרכזי ברחבת הקבר, הייתה אירוע בעל משמעות סמלית רבה. בנאומו הוצג בן-גוריון כטרמינולוגיה וברגשים שאפיינו את בגין כנואם:

הוא ידע שעות גורליות בהן נאלץ להכריע בעמדתו על פרשת דרכים. לבו היה קשור תמיד למיליוני יהודים שלמענם, גאולתם והצללתם, קמה הצינונות. כל ימיו בכה על האסון שירד עלינו [...] גם בשעה המכרעת והגורלית ב-1948, כאשר ניצב בפני הצורך לקבלת הכרעה אם להכריז ולחדש את עצמאותנו, או להמתין, לרחות ולא להכריע, מול ספקות ובלאי פקפוקים. גם בשעה ההיא ידע בן-גוריון להכריע במחנהו לא להמתין, ובמקום הדגל הבריטי המורד להניף את נס התקומה של עצמאות ישראל.²⁸

לנוכח תיאורו זה של בגין, התקשה הנוכח בטקס, ובוודאי הקורא בשנים הבאות, להבין על מה נסובה המחלוקת המרה והעקרונית בין האישים.

בגין ביקש להפקיע את בן-גוריון ממפלגתו, ומפלגת העבודה הגיבה באירועים משלה, ובהם ישיבת זיכרון שקדמה לטקס הממלכתי. שר החינוך בממשלה הקודמת, אהרון ידלין, שתפקידו היה מרכזי בעיצוב חוק בן-גוריון, ניסה לנתק את מנהיג מפלגתו מחיבוק הדוב

27 פרוטוקול הכנסת, 15.11.1977, דברי הכנסת, כרך 81, עמ' 396. ראו גם 'הכנסת התייחדה עם זכרו של בן-גוריון ביום השנה ה-4 למותו', דבר, 16.11.1977.

28 שלמה גבעון, 'מנחם בגין בשדה בוקר: מעלה זיכרו של בן-גוריון', מעריב, 17.11.1977.

של בגין והליכוד, ועשה זאת על ידי אזכור העובדה כי בן-גוריון צידד בתכנית החלוקה של ועדת פיל, אף שלא כללה את הנגב, שבן-גוריון היה קשור אליו. ידלין הוסיף ואמר כי בן-גוריון הצטרף לשדה בוקר, וראה עצמו כחבר איחוד הקבוצות והקיבוצים.²⁹ ההבדל בין דבריהם של מנהיגי הליכוד לאלה של מנהיגי מפלגת העבודה היה שבליכוד הדגישו את אחדות האומה כמטרתו העיקרית של בן-גוריון, ואילו במפלגת העבודה הדגישו את ההחלטות הקשות שקיבל, כולל אלה שגרמו לקרעים, במיוחד נגד התפיסה המקסימליסטית של הרוויזיוניסטים, של חירות ושל מנהיגם בגין. בן-גוריון עצמו היה מסוכסך בשנותיו האחרונות עם ראשי מפלגתו ואף הקים מפלגות שהתחרו במפלגת העבודה. גם אימוצו על ידי ראשי מפלגת העבודה נשא בחובו השכחה סלקטיבית של עובדות היסטוריות לא נוחות למנהיגי המפלגה.

הפלגים המסוכסכים בתוך תנועת העבודה שבלטו בטקסים הקודמים איבדו את בכורתם ואת חשיבותם לאחר המהפך בשלטון. מייצגי המפלגה בטקסים היו בעיקר שמעון פרס ויצחק נבון, לא רק בשל קשריהם ההדוקים עם בן-גוריון, אלא גם מתוקף תפקידיהם הרשמיים.³⁰ במקרים שבהם הציגו ראשי מפלגת העבודה את דבריהם, כולל נבון בתפקידו כנשיא המדינה, עקצו הדוברים את ראש הממשלה בגין ואת מדיניות ממשלתו בשמו של בן-גוריון, וניסו לנכסו בחזרה אליהם. בטקס בשנת 1981, אמר נשיא המדינה נבון כי בן-גוריון הקפיד שלא לסבך את צה"ל במלחמה שמטרתה אינה הגנה על ישראל. הייתה בכך התייחסות למזכר ההבנה עם ארצות הברית שנודון בכנסת באותו יום, ושהעלה אפשרות כזו. נאומו של נבון זכה למחאות כפיים מצד חלק מהקהל ולביקורת חריפה מטעם אנשי הליכוד.³¹

מנחם בגין ומפלגת השלטון החדשה ניסו להוכיח, באמצעות בחירה סלקטיבית מתוך מורשתו, שבמובנים רבים הם היורשים האמיתיים של אבי האומה. אך היה כאן מהלך כפול והדדי: כדי שבן-גוריון יוכל להעניק גושפנקא ממלכתית לבגין כיוורשו היה צורך לבצר את מעמדו כאבי האומה. בעצם השתתפותם בטקסים הביעו מנהיגי הליכוד את נאמנותם לאתוס הממלכתי, ומתוך כך גם את קבלת מעמדו הבכיר של בן-גוריון. ההכרה בבכירותו של בן-גוריון בלטה שבעתיים נוכח הרוויזיה שביצע השלטון החדש בתפיסות על אירועים שונים בהיסטוריה, למשל בנושא היחס החדש והמחבק למחתרות, ובהדגשה בולטת יותר של מקומה המכונן של השואה באתוס הישראלי.³² פרדוקסלית תרם מנחם בגין יותר מאחרים

29 משולם עד, 'הממשלה חלקה כבוד לבן-גוריון בטקס ממלכתי בשדה בוקר', דבר, 17.11.1977.

30 שמעון פרס ויצחק נבון היו תומכיו המובהקים של בן-גוריון ומילאו תפקידים חשובים בהנהגתו. פרס היה מנכ"ל משרד הביטחון, ונבון היה מזכירו האישי. שניהם נמנו עם חברי מפלגת רפ"י, פרשו עמה ממפא"י ונבחרו במסגרתה לכנסת.

31 ניסים טאיטו, 'נבון: ב.ג. הזהיר מסיבוך צה"ל במלחמה שלא להגנת ישראל', ידיעות אחרונות, 3.12.1981 (להלן: טאיטו, נבון).

32 אורי לבל, הדרך אל הפנתאון: אצל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים 2007.

למיסוד דמותו של בן-גוריון כמנהיג כלל לאומי, אך בה בעת הוא נהנה מהלגיטימיות שהטקס העניק לו כיוורן ראוי.

עם השנים התמעטה נוכחותם של מנהיגי הליכוד, ומנהיגי הימין בכלל, בטקסי בן-גוריון. בגין הופיע רק בחלק מהטקסים, וכך נהג גם ראש הממשלה יצחק שמיר שבא אחריו. הדרמטיות של הרגע הראשון שבו נראה בגין באזכרת בן-גוריון התחלפה בשגרה. כאשר ממשלת האחדות הלאומית ירשה את ממשלת הליכוד, בלטה היעדרותם של שרי הליכוד מהטקסים. הלגיטימיות של מעמד הציבורי חדלה מלהיות נושא מעורר מחלוקת. נציגי הליכוד היו לעתים מזרחים שעלו לארץ במסגרת מדיניות הקליטה של בן-גוריון, אך מפגשם עם דמותו של האב הלאומי היה בעל אופי שונה ונשא מתח משלו. סגן ראש הממשלה דוד לוי נאם בטקס של 1981:

העם יזכור את איש העם, את איש האדמה, הרועה ומנהיג הפועלים שניצב כל העת במאבקים לכיבוש עבודה עברית, ואת פועלו הבלתי נלאה למען עם עתיק בארץ מתחדשת. הוא לא ידע מנוח ולא נתן מנוח. הוא היה כהר געש שלא כבה. לא כולם הסכימו עמו אך קשה היה להתעלם ממנו. הוא פקד על יישוב הארץ, על קליטת עלייה בממדים אדירים שלא היו כמותם מאז. הוא האמין בקיבוץ גלויות.³³

בדומה לבגין, דוד לוי העניק את הלגיטימיות של ישראל השנייה לבן-גוריון, ותוך כדי כך שאב לגיטימיות מדמותו של המנהיג הלאומי.

שאלת זיקתה של תנועת העבודה לזכרו של בן-גוריון חזרה והעסיקה את המפלגה בשנים הבאות באופן ספורדי. ראשי מפלגת העבודה לא באו לטקס האזכרה הממלכתית לבן-גוריון של 1996, במלאת 23 שנה לפטירתו. במפלגת העבודה טענו שמארגני הכנס לא טרחו לשלוח הזמנות, ודובר המפלגה אמר:

זו כניראה נורמה שלטונית חדשה של שכתוב ההיסטוריה, שהתחילה כאשר לא אפשרו לחבר כנסת פרס להניח זר בשם העבודה על קברו של יצחק רבין ז"ל ונמשכת עתה בהתעלמות ממפלגת העבודה באזכרה לבן-גוריון. בן-גוריון היה המנהיג בה' הידיעה של תנועת העבודה בישראל, ההתעלמות ממשיכי דרכו מביישת את עושיה.³⁴

בהתבוננות ארוכת טווח אמנם בולטת העובדה שחברי כנסת ושרים ממפלגת העבודה, יותר מאלה ממפלגות אחרות, מגיעים לטקסים גם כאשר אינם נדרשים לכך לפי מצוות הטקס, אך הקשר ההדוק בין שמו של בן-גוריון לשמה של המפלגה הלך ונפרם עם השנים.

33 טאיטו, נבון.

34 אורי בינדר, 'יואב לימור ועדה כהן', 'רק חבר כנסת אחד ממפלגת העבודה נכח באזכרה לדוד בן-גוריון',

מעריב, 18.11.1996.

השאלה הקשורה לממד האינדקסלי של הטקס, מי מגיע ובמיוחד מי אינו מגיע תוך ביטוי הפגנתי, המשיכה להעסיק באופן מבוזר את הציבור בטקסים הבאים. במיוחד בלט הדבר בהיעדרותו של ראש הממשלה בנימין נתניהו מן הטקס לציון 25 שנה למותו של בן-גוריון, שהתקיים בנובמבר 1998. נוכחת בטקס העירה בסרקסטיות: 'נתניהו מעדיף את דוד לוי על פני בן-גוריון'. ראש המועצה האזורית רמת נגב, שמואל ריפמן, ראה בהיעדרותו של נתניהו אקט של זלזול: 'זוהי פעם ראשונה שראש ממשלה שנמצא בארץ לא מגיע לטקס אזכרה לבן-גוריון. זה מבטא סדר עדיפויות'.³⁵

היעדרותו של נתניהו ביטאה תהליך שבו מנהיגים אשר לא הכירו את בן-גוריון, לא עברו לצדו ולא התמודדו עמו כיריב פוליטי, החלו לעלות על הבמה. 'הזקן' היה עבורם דמות מיתית מן העבר. בטקסים שנערכו לרגל עשור למותו של בן-גוריון, העיר שר הביטחון משה ארנס בעצרת בהיכל התרבות, כי בין נושאי התפקיד עד כה הוא הראשון אשר לא הכיר מקרוב את שר הביטחון הראשון. הוא הוסיף וציין: 'אך ראיתו בגדולתו מרחוק [...] גדולתו של אדם היא בכך שדברים שאמר לפני שנים רבות לא איבדו מהאקטואליות שלהם כיום'.³⁶ שמעון פרס, יצחק נבון, אנשי יד בן-גוריון ובני משפחתו נכחו ודיברו בטקסים השנתיים, אך הכיוונים שאליהם החל לפנות הטקס סימנו ועיצבו מסר מרכזי שיגולם בדמותו – פיתוח הנגב.

בעשרות השנים של האירועים והנאומים היה רגע פוליטי אחד רב משמעות, שבו גייס ראש הממשלה שבא משורות הליכוד את זכרו של בן-גוריון לצורך קידום מדיניות שנויה במחלוקת. מסיבות בריאותיות נעדר ראש הממשלה אריאל שרון מהטקס של 2003, ואת מקומו תפס סגנו, אהוד אולמרט. נאומו היה הצהרה ראשונה לקראת תכנית ההתנתקות, שנתפסה כשינוי עקרוני במדיניותו של שרון, וכפגיעה במפעל ההתנחלויות שהוא עצמו היה מעורב בהקמתו ובחיזוקו. השר אולמרט אמר את הדברים הבאים: 'בעתיד הקרוב יצטרכו מנהיגי האומה לאסוף את כל כוחות הנפש, את כל להט האמונה הציונית שלהם, כדי להכריע על עתידנו באותו שילוב מופלא של חזון וחוש ריאלי, של תפילת הדרורות ושל מגבלות המציאות, שמצדיק להכריע על פשרה כואבת לשלום'. הוא המשיך וציטט את בן-גוריון:

נניח שבדרך צבאית יכולים אנו לכבוש את כל מערב ארץ ישראל, ואני גם בטוח בכך. ואז מה יהיה? נעשה מדינה אחת. אלא שהמדינה הזו תרצה להיות דמוקרטית, יהיו בחירות כלליות ואנחנו נהיה במיעוט [...] כשעמדה שאלת שלמות הארץ בלי מדינה יהודית, או מדינה יהודית בלי שלמות הארץ, בחרנו מדינה יהודית.³⁷

35 עליוזה ארכלי, 'ראש הממשלה נעדר מהאזכרה לציון 25 שנה למותו של בן-גוריון', הארץ, 26.11.1998.

36 'מדליון בן-גוריון חולק למפקדים הראשונים של חטיבות צה"ל', ידיעות אחרונות, 15.11.1983.

37 אלוף בן, 'אולמרט ושרון נעזרו בבן-גוריון: עדיפה מדינה יהודית על שלמות הארץ', הארץ, 1.12.2003.

קשה לקבוע אם גיוסו של בן-גוריון להצדקת שינוי דרמטי במדיניות הממלכתית השפיע על מהלך המאורעות. עם זאת, הייתה זו הפעם היחידה שבה מילא הטקס תפקיד אינדוקסלי משמעותי, שבו הותיר בן-גוריון המנוח באופן סימבולי את חותמו על מדיניות מסוימת, וסמכותו המוסרית העניקה במשתמע לגיטימיות לאקט פוליטי שנוי במחלוקת. שני מנהיגים מתנועת הליכוד, שרון ואולמרט, עשו שימוש ביריב הגדול בן-גוריון כדי לקדם מדיניות הסותרת את האתוס ואת המורשת של הליכוד, כמו היה בן-גוריון ממנהיגי מפלגתם בעבר. עם זאת, פרשה זו היא היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, שבו המנהיג המכונן הפך להיות פחות רלוונטי לחברה הישראלית, ונותר כזיכרון בנלי המקובל על הכול.

חשיבותו של הנגב

ביום השנה השלישי למותו של בן-גוריון הוקרנה תכנית טלוויזיה שנקראה 'הנגב עודנו מחכה'. בביקורת הטלוויזיה על התכנית כתבה נעמי גל: 'בשנות החמישים ירד האיש דרומה ושימש בעצמו דוגמא להתיישבות בנגב, אלא שאיש לא הגיע בעקבותיו. מה קרה מאז? מתנחלים, כוכשים, ומתיישבים, אך לא במקומות הנכונים'.³⁸

דבריה נכתבו בתקופת ממשלת רבין הראשונה, והתייחסו לראשית ההתנחלויות של גוש אמונים. המוטיב של חשיבות ההתיישבות בנגב כמסר מרכזי ולעיתים אף עיקרי ויחיד של הנצחת בן-גוריון, הלך והתעצם עם המהפך בשלטון והמשך הפיתוח של השטחים שנכבשו ב-1967. הייתה זו נקודת מאחז מרכזית שבה הציבו דוברי מפלגת העבודה את חזונו של בן-גוריון מול מדיניות ממשלת הליכוד, וכן הוצב חיץ בין המנהיג הלאומי לממשלה שהתיימרה לדבר בשמו. עם זאת, פיתוח הפריפריה היה רעיון שגם ממשלות הליכוד לא יכלו להתנער ממנו, אף שלא עשו רבות להגשמתו. המסר של פיתוח הנגב הוסיף לטקסים ממד אירוני, שכן הייתה זו ביקורת של מנהיגים הממוקמים במרכז הפוליטי והגאוגרפי של המדינה, ביקורת שהטילה זרקור אל מחדליהם שלהם-עצמם בפיתוח הפריפריה. כבר בטקס בשנת 1978 דיבר בנושא זה הנשיא יצחק נבון, בנוכחות מנחם בגין:

בדרום ובנגב עמידה עריסת אומתנו, הם אזורי התורפה המסוכנים של המדינה והם גם תוחלתה הגדולה [...] ייתכן שאנו עומדים על סף תקופה חדשה בתולדותינו. אם ייחתם הסכם השלום עם מצרים, תהיה לכך משמעות מיוחדת לגבי הנגב [...] אנו מחויבים לכלכל את מעשינו באופן שיציעיד את הנגב לפריחה ולשגשוג שלא היו כמותם זה זמן רב.³⁹

שמעון פרס, כראש ממשלת האחדות הלאומית, חיזק ב-1984 את האמירה, ואף רמז להתנחלויות באופן ברור:

38 נעמי גל, 'להתנחל בנגב: תצפית טלוויזיה ורדיו', מעריב, 29.11.1976.
39 שלמה גבעון, 'נבון: בן-גוריון הביא בחשבון ערכו האסטרטגי של הנגב', מעריב, 7.12.1978.

היום אנו ניצבים ליד מצבתו ולא רק למרגלות קברו. הקבר נותן מנוחה לגופו. המצבה אינה נותנת מנוחה לנו ולאֵלה ההולכים בדרכו, כי אכן יש עדיין ליישב את הנגב, להפכו כפי שהוא חלם וציווה למקום ולמקור של חלוציות, למעיין של מדע ולמדבר שיפרח מחדש, למרכז תעשייתי מוביל, לעצמאות, לגשר אל שכנים רחוקים, גם מפני שבנגב אין תהום של יחסים עם שכנים קיימים.⁴⁰

אותו יום קיבל פרס תואר כבוד באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, ובטקס נאמרו עליו הדברים הבאים: 'לאיש המגשים את חלומו הנשגב של בן־גוריון בדבר פיתוח הנגב'. שנה לאחר מכן, בהקשר למשבר הכלכלי ולתוכנית הכלכלית החדשה, חזר פרס על דבריו והדגיש: 'אני מדבר כיום ברגשות מעורבים, שכן הייתי רוצה לעשות הרבה יותר ממה שנעשה כיום למימוש חזונו של בן־גוריון. לצערי הרב, בזבזנו בשנים האחרונות משאבים רבים על כלכלה מדומה ועל משחק במניות, תוך הזנחת המניה החשובה ביותר במדינה – הנגב'.⁴¹ דבריו אלה של פרס מבטאים מבנה טענות החוזר על עצמו פעם אחר פעם: הבטחה להפרחת השממה בנגב יחד עם הכאה על חטא על מה שלא נעשה. בטקס בשנת 1986 בלט נושא הנגב באופן מיוחד, והוביל אף לתחרות מעט סרקסטית בין שמעון פרס, באותה עת שר החוץ, לבין יצחק נבון, שר החינוך והנשיא לשעבר. נבון אמר: 'אני מודה כי חש אני מבוכה אפילו בושה לבוא לכאן שנה שנה ולדעת כי עוד לא עשינו דבר למען פיתוח הנגב ואנו פוטרם את עצמנו בציטטות ובהערכות ללא מעשים'.⁴² במסיבת עיתונאים שנערכה לאחר מכן התייחס פרס לדברי נבון: 'בושה זו לא פרדיגמה. צריך לעבד פרדיגמה כדי לעזור לנגב'. ובהזדמנות אחרת הוסיף: 'לו היו בנגב ערבים, גוש אמונים היה לבטח מגיע לכאן ומתיישב בנגב'.⁴³

תושבי הנגב ניסו לרתום את תחושת ייסורי המצפון לטובתם החל בשנות השמונים, כשניצלו את ביקורם הנדיר של ראשי המדינה והעלו תביעות לפיתוח אזורם בשמו של בן־גוריון. הצגת הנגב כמרכיב מרכזי בטקסים ובנאומים הבליטה את העובדה שמנהיגים מקומיים חסרי מעמד ותפקיד בטקס לא הוזמנו לטקסים ולא נשאו דברים. העיתואי אורי בינדר התייחס לטקס של שנת 1986: 'יום הזיכרון היה חגיגה לאחמ"ם ממרכז הארץ: אישים מהנגב לא היו בו'.⁴⁴ לאור התזכורות החוזרות ונשנות של חשיבות הנגב, בלטה שבעתיים

40 אמיר רוזנבליט, 'מצבת בן־גוריון אינה נותנת מנוח להולכים בדרכו: עדיין יש ליישב הנגב', דבר, 3.12.1984.

41 אמיר רוזנבליט, 'אבן פינה לאתר ניסויים סולאריים בשדה בוקר ביום האזכרה לבן־גוריון', דבר, 20.11.1985.

42 הנ"ל, 'טכס ממלכתי בשדה בוקר ב־13 שנה למות בן־גוריון ו־100 שנה להולדתו', דבר, 9.12.1986 (להלן: רוזנבליט, טכס).

43 שלי יחימוביץ, 'נבון: אני חש בושה שלא עשינו מאומה לפיתוח הנגב', על המשמר, 9.12.1986.

44 אורי בינדר, 'אני מתביש שאנו פוטרם עצמנו באזכרות ולא במעשים', מעריב, 9.12.1986.

הזמניות של ביקור המנהיגים, שלרובם היה זה ביקור שנתי יחיד בנגב. סגן שר החקלאות, אברהם כץ עוז, כיוון לכך באומרו:

הבאת שרי הממשלה, נשיא המדינה והמכובדים לשדה בוקר במסוק ובמטוס לא הייתה בין כוונותיו האמיתיות של בן-גוריון, אשר ביקש להקבר במקום זה. הוא התכוון שיבואו למקום ברגל או ברכב, ולא ימריאו ממעל וישקיפו על הנגב מהשמים. את הנגב צריך לחוש ברגל ולא לשאוף אוויר ממעוף הציפור.⁴⁵

ואילו דקאן הפקולטה למדעי הרוח והחברה באוניברסיטת בן-גוריון, פרופסור יהודה גרדוס, ביקש מהטלוויזיה לצלם מדי שנה את ראשי המדינה המגיעים לטקס במסוק וממריאים בענני אבק, כאילו כדי להמחיש שדבר לא זו בפיתוח הנגב, עליו חלם בן-גוריון. בשנת 1988 חזר שר החינוך נבון על דבריו לגבי הבושה שחש, והוסיף שמאז גדלה הבושה. באר שבע מידלדלת, ודימונה, אותה כינה 'פרח במדבר', הולכת וקמלה. בשנה זו התקיימה הפגנת מחאה ראשונה מסוגה בעת טקס יום השנה. מאות מאנשי האוניברסיטה לבושים בחולצות שחורות, ועליהן מודפס בלבן 'מה קרה לחזון', חילקו כרוזים הקוראים לסייע למוסד האקדמי הצעיר בבניית מעבדות, בחלוקת מלגות לסטודנטים מעיירות פיתוח, בהוספת חדרי לימוד וכדומה. בכניסה למדרשת בן-גוריון נתלה שלט גדול: 'האוניברסיטה והנגב מוחים על קיפוחם'. נכדו של בן-גוריון, ד"ר יריב בן-אליעזר, אימץ את המוטיב, והשמיע באזני העיתונאים דברים קשים נגד הממשלה: 'עמדה פה ערמת הצבועים מהממשלה בפרצופים מאוסים בזמן שהנגב חרב, ואוניברסיטת בן-גוריון שבנגב מדרדרת בגלל חוסר תקציב. פעם בשנה הם באים הנה לדבר מילים גבוהות, אבל אינם עושים דבר למען הנגב'.⁴⁶ אמנם שנה זו מסמלת את הפיכתו של הנגב לנושא המרכזי, הכמעט יחיד, שבו עסקו בטקסי אזכרת בן-גוריון, אך דווקא המשפחה הייתה זו שניסתה להגביל את המחאה ולשמר לפחות את הנראות של טקס אבל. כאשר אמר השר נבון כי אוניברסיטת בן-גוריון נאבקה על קיומה מחאו לו כפיים אנשי האוניברסיטה, דבר שאינו מקובל באירוע רשמי, בוודאי לא באזכרה. התנהגותם של אנשי האוניברסיטה הרגיזה את משפחת בן-גוריון, שכעסה כאשר הם עברו עם כרוזת המחאה על פני אחוזת הקבר, וביקשה מהם במפגיע לעזוב את המקום.⁴⁷ מנהיגים לאומיים ראו באירוע השנתי עיתוי הנכון להצהרות על עתיד הפריפריה הישראלית, ואילו מבחינת אנשי הפריפריה הייתה זו הזדמנות לפגוש את המנהיגות הלאומית ולדרוש ממנה משאבים לפיתוח הנגב. עיתונאים באו בתלונות לא רק אל מנהיגי המדינה אלא גם אל אישי ציבור מהנגב על שאינם מנצלים טוב יותר את ההזדמנות להפעיל לחץ.

45 רזונבליט, טכס.

46 אורי בינדר, 'יום השנה למות ב"ג: הפגנה לציון "מות חזון פיתוח הנגב"', מעריב, 16.11.1988.

47 אמיר רזונבליט, 'ב"ג טען תמיד כי אנו לוקים בפיצול מפלגתי ילעג וחולני שאין דומה לו', דבר,

16.11.1988.

ברוח זו ביקר אחד העיתונאים את הפוליטיקאים המקומיים: 'מה יותר טבעי מלדרוש מהפוליטיקאים הדרומיים להופיע בטכס האזכרה השנתי של בן-גוריון, ששמו קשור בחזון הנגב? מה יותר הגיוני מלצפות מי שאמורים ליצג את הנגב בממשלה או בכנסת להיות נוכחים באירוע הכולט בשדה בוקר?'⁴⁸

חזון פיתוח הנגב שב ועולה בכל יום זיכרון, וכל פעם מובלט יותר. בשנת 1999 קיבל ראש הממשלה אהוד ברק אזרחות כבוד של מועצת רמת נגב. בדבריו רכיבים אמר: 'הוריתי להכין תוכנית לביצוע פיתוח הנגב ברוח חזונו של בן-גוריון ובהתאמה לזמננו'. בין הבטחותיו היו הקמת קזינו בנגב, קריית היי טק בכאר שבע ושלוש עיירות בדויות חדשות.⁴⁹ העברת הדגש בטקסים אל הפרחת השממה, פיתוח הנגב והשקעה בפריפריה, ביטאה את הצבתו של בן-גוריון בעמדה ביקורתית ומוסרית מעל הפוליטיקאים הבאים לטקסים, וכמנהיג מן העבר המציג חזון שהם אמורים להיות מגשימו. בנושאים אלה, הנובעים מהמיקום הפריפריאלי של הטקסים, בלטה דמותו של בן-גוריון כמעין נביא זעם הניצב מול החברה הישראלית ומתווה לה דרך. באותה הזדמנות חד-שנתית שבה התקיים הטקס המשחזר ומשעתק את התביעה הבן-גוריונית לחלוציות, הודגש שוב הפער ההולך וגדל בין התביעה לחלוציות למציאות הישראלית.

הדגשת הנגב והפריפריה והקשרו המרחבי של הטקס הפכו למוטיב מרכזי, והבליעו תביעות אחרות של המנהיג המייסד כלפי המדינה והמנהיגים שבאו אחריו. מורשתו של בן-גוריון צומצמה למוטיב בולט אחד בלבד, שהפך למעין מס שפתיים של מחויבות לפריפריה. בטקס של שנת 1996 התלונן נכדו של בן-גוריון, יריב בן אליעזר, על 'שכחת בן-גוריון'.⁵⁰ לדבריו הממשלה ומשרד החינוך אינם עושים מספיק להנחלת המורשת ההומניסטית-פלורליסטית של סבו. כזכור, הנכד היה שותף מלא בצמצום המורשת לתחומו של הנגב.

היחס לפריפריה כפריזמה הבלעדית שדרכה מועלות טענות ותביעות בשמו של המנהיג המכונן צמצם את מיקומו של בן-גוריון בחוויה הפוליטית הישראלית למבט דרך חריץ צר. אמנם אפשר להיעזר במוטיב הפריפריה והנגב להעלאת טענות מגוונות, למשל נגד ההתנחלויות בשטחים הכבושים או הקצאות כספים למטרות שונות, אך מאז פטירתו של בן-גוריון לא התקיימה בטקסי הזיכרון השנתיים הפגנה שנושאה לא היה יישוב הנגב. אין מניעה להפגין ביום זה; בניגוד ליום העצמאות וימי הזיכרון לחללי צה"ל ולשוואה ולגבורה אין תביעה נורמטיבית 'לכבד את האירוע' ולא להעלות תביעות לפני המנהיגות הלאומית; לעתים אף ההפך מכך. לנושא אזרחי מובהק, כמו התביעה לשחרורו של גלעד שליט, היה ביטוי הפגנתי מצומצם, כאשר בטקסים של השנים 2009-2010 לבשו תלמידי בתי ספר מקומיים חולצות עם כיתוב בדרישה לשחרור שליט, וקמו ועמדו במופגן באמצע נאומו של ראש הממשלה נתניהו. לעומת זאת, במשך כל שנות קיומו של הטקס לא חדרו ההתנחלויות,

48 אורי בינדר, 'ביזיון בן-גוריון', זמן הנגב, 19.11.1999.

49 אורי בינדר, 'ברק (שוב) מבטיח לדאוג לנגב', זמן הנגב, 19.11.1999.

50 מאמר מערכת מאת יוסף לפיד, 'שכחת ב"ג', מעריב, 18.11.1996.

מלחמת לבנון, התקוממות הפלסטינים או ההפרטה והאבטלה אל המתחם הסגור שבו ישראל מתייחדת עם אבי האומה, מעבר לאמירות סרקסטיות ומרומזות של נואמים על הפודיום. ההתמקדות ביחסי מרכז-פריפריה במסגרת יום בודד בשנה תרמה לרלוונטיות המוגבלת של בן-גוריון. לכך התלווה הניתוק ההולך וגובר בין החברה הישראלית לבין דמות האב המייסד, ניתוק שהורגש אף באופן פיזי בעיקר לאחר רצח רבין.

התרחקותו של המנהיג

טקס האזכרה בשנת 1995 נערך שלושה שבועות לאחר רצח ראש הממשלה יצחק רבין, ועמד בצלו. אמצעי האבטחה חסרי התקדים שננקטו הביאו לשורה של תקריות. המאבטחים התייצבו כבר בחמש לפנות בוקר, ולמרכה המבוכה התנפלו אנשי השב"כ על חיילי משמר הגבול ותבעו מהם לפרוק את כלי נשקם. קצינים שנדרשו להשאיר את הנשק מאחור הגדירו את התביעה כמבישה, במיוחד מפני שלוותה בכדיקה בגלאי מתכות. החניה לטקס נקבעה במקום רחוק, והכניסה למתחם הקבר הוגבלה באמצעות הזמנה אישית ותגי כניסה. כתוצאה מכך נוצר תור ארוך והתעוררו תקריות מביכות. נכדו של בן-גוריון, יריב בן-אלעזר, עוכב פעמיים בדרכו ממגרש החניה לעבר הקבר. את העיתונאים שנכנסו לדווח על האירוע גידרו בכלוב, ורבים מהם נותרו מחוץ לטקס. אחד העיתונאים התבטא בסרקסטיות: 'העיתונאים הפכו לסיכון בטחוני. הם הרי מדווחים על מחדלי השב"כ'.⁵¹

בטקס שנערך בשנת 1997 עוררה האבטחה שעוררייה של ממש. נכדו של בן-גוריון, בן-אליעזר, עזב את הטקס בזעם כמחאה על הבדיקות הביטחוניות, ואילו הבן, עמוס בן-גוריון, ביטא את הניכור ההולך וגובר של המשפחה לטקס בסרבו לעלות לרחבת הנכבדים. עיתונאית תיארה את האבטחה וציינה באירוניה שרק הנשרים שחגו מעל הצליחו לחמוק ממנה.⁵² האבטחה המוגברת, שהרחיקה את הנבחרים מהאורחים ויצרה ניכור לטקס ההנצחה, היא תוצר ישיר של התגובה לרצח רבין, אך היא מבטאת תהליך עמוק יותר – התרחקות דמותו של בן-גוריון והפיכתה לדמות פורמלית ופחות רגשית. מאז פטירתו של בן-גוריון היה הטקס ממלכתי, אך אופיו הפורמלי הלך והתחזק עם השנים. תהליך זה אירע בראש ובראשונה מסיבות שהזמן גרמן: לטקס החלו להגיע נציגים שלא הכירו את בן-גוריון באופן אישי, אנשים שהעבירו את רוב חייהם בעידן הפוסט בן-גוריוני, לרוב לאחר מותו. המשפחה והקהילה, שהעניקו גוון אישי יותר לטקס, הלכו והתמעטו עם הזמן, והממד הממלכתי, שבלט עוד קודם, הלך והתחזק והדגיש את הממד הלא אישי של הטקס. בביטוי סמלי לכך, בטקס בשנת 2010 פתח המנחה (גלעד עדין) את דבריו בביוגרפיה של בן-גוריון, כאילו לבטא צורך להזכיר לקהל מיהו האדם שאת זכרו מציינים.

מקומו של הטקס בולט בהקשרו המרחבי. הוא נערך בשולי המרחב השייך לקהילה ביישוב הקרוי כיום מדרשת בן-גוריון, שהוקם על רקע חזונו של המנהיג ובסיוע תאגיד יד

51 אורי בינדר, 'האבטחה גנבה את ההצגה', מעריב, 30.11.1995.

52 נוימאיר, לך לך למדבר.

בן-גוריון. תושבי היישוב הגיעו, לעתים באופן ישיר, על פי רוב באופן עקיף, בעקבות חזונו של בן-גוריון לכוונת קהילה אקדמית של 'יבנה ואוקספורד' בנגב. התושבים שלכאורה מגלמים את התגשמות חזונו של בן-גוריון להתיישבות בנגב, נדחקים במהלך הטקס לשוליים. אין להם מעמד מיוחד בו, ורבים מהם נוכחים בו מתוך סקרנות, מחויבות לאתוס של המקום, יכולת נגישות יחסית ולעתים מילוי תפקידים זוטרים בניהול האירוע. למעשה, המרחב מופקע למשך כיממה מתושביו ומועבר לממלכה לצורך טקס לאומי.

התושבים מרבים להתלונן על ההפרעה בחייהם עקב סידורי הביטחון, הפניית התנועה וההשתלטות על מרחב מגוריהם. ביום בן-גוריון בשנת 2010 עלה הנושא לתקשורת הארצית שעה שתושבים הביעו את מורת רוחם ברדיו. יאיר זרמי, תושב היישוב הוותיק, חוקר במכון לחקר המדבר, השיב להם:

שמעתי בהפתעה ובאכזבה תלונות של תושבים כנגד אי הנוחות שגורם להם יום בן-גוריון, בתכניתה של קרן נויבך ברשת ב'. אילו התלוננו על כך ססדרי הבטחון גזלו מאיתנו, התושבים, את יום בן-גוריון, שבשנים עברו היה אירוע יישובי שילדי הגנים היו מתרגשים ממנו – ניחא. אולם תלונות כנגד אי-נוחות זמנית ועוד 'לרוץ' איתן לרדיו – הגזמתם חברים! לצערי, הפגנתם בכך שאין לכם יחס לא לחשיבותו של בן-גוריון בהיסטוריה שלנו ולא לאופיו המיוחד של היישוב שלנו, שהינו זיכרון חי ותוסס, מלא תוכן וציונות אמיתית, לראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל.⁵³

ענה לו תושב ותיק אחר, אמיר גלילי:

לצערי, בשנים האחרונות אנו עדים להתנהגות ברוטאלית יותר ויותר בימי האזכרה הממלכתיים לדוד בן גוריון כלפי התושבים מטעם גורמי הטקס והבטחון הממונים על האירוע. סגירתו של חצי יישוב וכל הכרוך בכך התאימה אולי למציאות של מוסד חינוכי קטן, אך ביישוב של 1,500 תושבים ומאות עובדים חיצוניים יש להתייחס לדברים אחרת ויעידו על כך: תושבים שסולקו (בגסות) ממקומות חניה בלא כל הסבר, תושבים שסולקו (שוב בגסות) בפתח בתיהם ממש מהדרך למרכז, ילד שהושאר יותר משעה מחוץ לגן לאחר סגירתו כיוון שסבתא וסבא שלו (שאינם תושבי מדרשה) לא הורשו להכנס בלא שהיה להם למי לפנות, הררי האשפה (אפילו על הקבר עצמו כפי שתועד לפני שנתיים!) ועוד ועוד ועוד. התיאוס, אם נעשה, מתבצע מול גופים שאין להם שום קשר לתושבים. העובדה שהדברים כבר עלו לתקשורת הארצית בעבר מלמד שאין לי את

הרצון או היכולת לבטל יום זיכרון ממלכתי, גם אני חושב שזהו יום חגנו
כיישוב. דווקא משום כך יש להתייחס אלינו בצורה קצת פחות מקוממת.⁵⁴

קהילת מדרשת בן-גוריון היא לכאורה קהילת זיכרון שהוקמה לכבוד את זכרו של בן-גוריון בצמוד לצריף שבו גר, למרחב שבו בחר לחיות את חייו ולאחוזת הקבר שבה נקבר. בניגוד ליישובים רבים בארץ, הנקראים על שם אישים (הרצליה, זכרון יעקב, מזכרת בתיה ועוד), קיומה של קהילת מדרשת בן-גוריון קשור ישירות ובמוצהר לבן-גוריון, חזונו ומורשתו. עם זאת הקהילה השתחררה עם הזמן מבסיס הקמתה, ולעתים אף ניצבת מנגד ולמול הזיכרון הלאומי. האירוע המבטא מגמה זאת יותר מכול הוא הטקס העיקרי של הקהילה – העדלאידע שאותה מארגנים בפורים תלמידי בית הספר התיכון ללימודי הסביבה הנמצא במדרשה, אירוע המושך אלפים מהסביבה ומרחבי הארץ. מסלול העדלאידע אינו מתקרב או מתייחס אל רחבת הקבר, והמגיע לאירוע זה איננו יכול לדעת כלל כי הוא נמצא ביישוב שבו האטרקציה המרכזית היא אתר לאומי המנציח את אבי האומה. המוטיבים בעדלאידע היתוליים, בניגוד בולט לרצינות התהומית של הטקס הלאומי. הם גם נמשכים אל הרחוק והאקזוטי – אפריקה, סרטי דיסני, עולם החרקים – אם להמחיש בכמה דוגמאות מהשנים האחרונות. בעדלאידע מבססת קהילת מדרשת בן-גוריון זהות אוטונומית מדמותו של האב המייסד, אבי האומה, אך גם האב המיתי של קהילת המגורים במדרשה. בכך מובלטת שבעתיים זרותו של הטקס הממלכתי.

טקסי האזכרה בין ציונות לציניות

טקסי ההנצחה לבן-גוריון הם טקסים ממלכתיים לאומיים וככאלה מבטאים המשכיות, מציינים את חשיבותה של המדינה ומעניקים צורה פורמלית לכוח הפוליטי. בבואם לבטא הזדהות עם דמות של 'אבי האומה', הם מכלילים בתוכם מתחים שאפיינו את דמותו ומגלמים את הפער הדיאלקטי שבין דמותו ההיסטורית לבין החברה ההולכת ומתרחקת מתפיסת עולמו. הטקסים הם תמהיל מורכב של גדולה וציניות, של זיכרון ושכחה, של מרכזיות והיעדר מוחלט של רלוונטיות. בעוד מנהיגי ישראל מצהירים על מחויבותם ללכת בדרכו של המנהיג המכונן, עבור רובם זהו ביקורם היחיד בפריפריה הדרומית של המדינה באותה שנה. במהלך הטקס הממלכתי שותפים המכובדים והקהל בהבעת הערצה לדמותו של מכונן האומה; מחוץ לטקס לא נותרה כמעט לבן-גוריון נוכחות בשיח הפוליטי והחברתי בישראל. דמותו רבת הרושם עברה תהליך של השטחה ובנליזציה ואיכדה הרבה מהרלוונטיות שלה. מבחינת הנוכחות וההשתתפות הטקס מייצג את אליטת הכוח הישראלית, שהיא ברובה אירופוצנטרית ושייכת למעמד הגבוה הישראלי. מזרחים, דתיים, חרדים, ערבים וגם נשים אינם מיוצגים, בוודאי לא במידה המתקרבת לשיעורם באוכלוסייה. הנוכחות הצבאית בולטת במיוחד. מדרשת בן-גוריון היא קהילה מבוססת יחסית הממוקמת בסביבה של עיירות פיתוח

וכפרים ברוויים לא מוכרים, שתושביהם אינם רואים את הטקס כשייך להם באופן כלשהו. על אף קיומו בפריפריה, אפשר לראות בטקס את אחד המכניזמים המסמלים ומכוננים מחדש את מבנה הכוח הישראלי, ומעניקים לו את ההילה המקודשת תחת החסות של אבי האומה. במקביל, המסר העובר בטקסים, כמו גם עצם הדימוי והמורשת של בן-גוריון עצמו, סותרים את המסלול שבו צועדת האליטה המתארכת, ומפגישים את הבטחות תחילת המדינה עם המציאות המסוכסכת של היום. יש ציפייה מוחשית מהמנהיגים הישראליים המגיעים לטקס כי יחושו בושה או לפחות תחושה של צניעות. בשל החלטתו של בן-גוריון להיקבר בפריפריה, בספר, נדרשים מנהיגי ישראל מכל הקשת הפוליטית למסע דמוי צלייני לעבר מרכז ערכי המצוי, אם להשתמש בביטוי של ויקטור טרנר, אי שם (center out there),⁵⁵ דרומה ממרכזי הכוח הפוליטיים, התרבותיים, החברתיים והכלכליים.

טקס צלייני זה, שבו מתנתק המרכז הפוליטי הישראלי מבסיסו ופולש אל מרחב הגאוגרפי של קהילת המגורים של מדרשת בן-גוריון, מציב את האב המייסד בעמדה של מתבונן ושופט הבוחן אם יורשיו עמדו בסטנדרטים הגבוהים שהציב ומילאו את מצוות מורשתו. באמצעות הטקס הפך בן-גוריון לעין גדולה המשקיפה מלמעלה ותובעת דין וחשבון מראשי המדינה על מעשיהם ומחדליהם. המרחב הפריפריאלי מנסיק את בן-גוריון ומבדיל בינו לבין כל ראשי הממשלה הקודמים, הנשיאים ובעלי תפקידים אחרים. הוא גם מבחין בין העלייה לקברו לבין את העלייה לקברם (במידה שהיא מתבצעת) שאינה נושאת אופי כה מובהק של עלייה לרגל ועמידה מול מורשת תובענית. הרכנת הראש הזו מול המנהיג הבכיר משתמעת מחדש בכל טקס ולעתים היא נאמרת מפורשות. כך, למשל, אמר ראש הממשלה אהוד ברק באזכרה בשנת 2000: 'את צוואת בן-גוריון אי אפשר לעקוף. צוואתו תובעת חזון ומעשה, ואנחנו מחויבים לה. שנה אחרי שנה יבואו לכאן מנהיגי המדינה למסור דין וחשבון. עלינו כמנהיגים לדבוק בדרכו של בן-גוריון. הגידו כן לזקן!'⁵⁶

אך הדין וחשבון הזה אסור שיטעה. מעבר לשעתיים ביום אחד בשנה אין בן-גוריון משמש מצפן לאומי, אלא במקרים נדירים. הטקס משמש להנסיק את דמותו, ובה בעת גם למסגר ולביית אותו ולאפשר לממשלות ישראל להמשיך את דרכן, שיכולה להיות גם מנוגדת לדרכו: מגמות של הפרטה, החלשת מדינת הרווחה, הזנחת הפריפריה והתרחקות מהאידיאלים המוסריים של אור לגויים, שהיו יקרים ללבו של המנהיג המייסד. טקסי האזכרה של בן-גוריון הם טקס לאומי 'מוצלח' במובן זה שהם אכן מכבדים את בן-גוריון כראש וראשון למנהיגים הציוניים, מכונן המדינה ומבסס מעמדה. הם גם 'מוצלחים' במובן זה שהם מעקרים את דמותו מהפוטנציאל החתרני שיש בה. סיבה נוספת להצלחתם היא שהם מעניקים במה לכל דור מנהיגות חדש להתחבר אל דמותו של ראש הממשלה הראשון של ישראל.

Victor Turner, 'The Center out there: Pilgrim's Goal', *History of Religion*, Vol. 12, No. 3 55
(1973) pp. 191-230

56 עורך בר-מיאיר וגל לוינסון, 'עלינו לדבוק בדרכו', כל הנגב, 8.12.2000.

